

🌐 @bshu1_uz

📷 @bshu1

📺 @bshu1

🌐 www.bshu1.uz

4/2020

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

BUKHARA STATE UNIVERSITY
BUKHARA DAWLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTI

4/2020

8. Ильин П.И. Современные концепции компаративистики и сравнительного изучения литературы. – М. 2017. С. 236.
9. Копрао П.И. К вопросу о литературных связях. – М. Запад-Восток. – М., 2016. С. 39-69.
10. Каримов Н. Адабиёт алоқа ва бадиий таржиманинг янги уфқлари. – Ўзбек тили ва адабиёти. – Т. 2015. № 3. 4-б.
11. Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб., 2015. Стр. 43-86.
12. Мамажонов С. Давр билан елкадош халқ билан тақдирдош шеърдош. Зулфия Асарлар. Ҳақиқат билан ҳақиқат Шалтола. – Т. Гафур Гуломнинг адабиёт ва санъат назиралиги. 1978. 416 б.
13. Мамажонов Х. Переводческое мастерство поэта Зулфии. Авторефератская кандидатская диссертация. – Т. 1980. С. 6-17.
14. Макаренко А.С. О литературе. – М. Советский писатель. 1956. Стр. 219.
15. Неодонов Г. К вопросу о сущности эстетического значения. – СПб. Вопросы эстетики. 2018. Стр. 51-52.
16. Рашиданов М. Поэтика бирликларнинг семиология ва лексикографик тавсифи. Докторлик диссертацияси автореферати. – Фарғона. 2019. 12-19-б.
17. Русская литература в межнациональных связях и взаимодействиях. Коллективная монография. – Казань. 2016. С. 79-175.
18. Сравнительное и сопоставительное литературоведение. Хрестоматия. Составители: Ахмедова В.Р., Ибрагимов М.И., Хайбуллина А.З. – Казань. 2017.
19. Тимофеев А.И. Основы теории литературы. – М. Просвещение. 1971. С. 61.
20. Қашқаров А. Шеърнинг бақий жонбаси. Ўзбекистон маданияти. 1989.
21. Умурова Г.Х. Зулфия бадиий олами ва поэтик мактаби. Филология факультети доктори (ДС) диссертацияси автореферати. – Самарқанд. 2019. 63-б.
22. Умурова Г.Х. Зулфия шеърининг адиблик мотивининг бадиий талқини. СамДУ. Ўзбекистон таълим ва маданияти. 2015. 2-сон. 84-85-б.
23. Умурова Г.Х. Пушкин шеърлари Зулфия таржимасида. Филология масаллари. – Т., 2018. 4-сон. 107-115-б.

UDK: 1751

GYOTE IJODIDA SHARQONA MOTIVLAR ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ГЕТЕ ORIENTAL MOTIVES IN GOETHE'S WORKS

Samadova Sevar Axatovna

BuxDU gumanitar yo'nalishlarda chet tili kafedrası o'qituvchisi.

Mirzayeva Muhayyo Ro'ziyevna

BuxDU gumanitar yo'nalishlarda chet tili kafedrası o'qituvchisi

Аннотация. *Buyuk nemis shoiri Iogan Volfgang Gyote Sharq falsafasidan ta'sirlanib, har ikki qutb uchun ahamiyatli asarlar yaratdi. Xususan, "Faust", Sharq va G'arb devoni" kabi o'limas asarlarida sharqona g'oyalar va motivlar o'z ifodasini topgan. Maqolada Gyote dunyoqarashiga o'z ta'sirini o'tkazgan sharqona g'oyalar xususida va uning asarlarida aks etgan sharqqa oid motivlar haqida fikr yuritiladi.*

Тайанч so'zlar: *adabiy ta'sir, adabiy aloqa, motiv, sharq va g'arb, ramz, obraz, an'ana.*

Аннотация. *Великий немецкий поэт Иоган Вольфганг Гете находился под влиянием восточной философии и создал произведения для обоих полюсов. В частности, в его уникальных произведениях «Фауст», «Диван Востока и Запада» выражены восточные идеи и мотивы. В статье рассматриваются обзор восточных идей, которые повлияли на мировоззрение Гете и восточные мотивы в его работах.*

Ключевые слова: *литературное влияние, литературное общение, мотив, восток и запад, символ, образ, традиция.*

Abstract. *The great German poet Iogan Wolfgang Goethe influenced by the Eastern philosophy, created significant works for both poles. In particular, in his unique work "Faust", "East and West poems", Eastern ideas and motives are expressed. The article deals with an overview of Eastern ideas that influenced Goethe's worldview and the oriental motives in his works.*

Keywords: literary influence, literary communication, motive, east and west, symbol, image, tradition.

«Nur Sharqdan», – deyiladi Yunon naqllaridan birida. Darhaqiqat, quyosh Sharqdan chiqadi. Aql quyoshi ma'rifat ham Mashriqda tug'ilib Mag'ribga yo'l olgandir. Ustoz olim N.Komilov ta'kidlaganidek, san'at va madaniyat dastlab Xitoy, Hindiston, Markaziy Osiyo, Arabiston, Misr kabi o'lkalarda maydonga kelgandir. Lekin Sharq olamiga ziyo berib, uni mumtoz aylagan tafakkur tug'ilgan joyida qolib ketmadi, balki umuminsoniyat aqli-shuuri, mushtarak mulki sifatida zamonlar osha G'arbgacha ham yetib bordi. G'arbning mo'tadil, osoyishta tuprog'iga yangidan yangi ilhomlar berdi. G'arb-Sharqning bu «oldi-berdi»si to'lanuzgacha davom etmoqda. Bugungi Yevropaning xolis fikrlovchi eng mashhur olimlari qadim antik madaniyatning maydonga kelishida Xorazm sarhadlarida ko'z ochgan zardushtiylik ta'limotining hal qiluvchi ta'sirini ko'radi. O'z navbatida, G'arb antik madaniyati insoniyat tafakkurining ajralmas bir sahifasi bo'lib tarixga kirdi. O'rta asrlar islom fani unga yangi hayot baxsh etdi. Aristotel, Platon, Ptolomey, Galen kabi o'nlab daholarni Arastu, Afлотun, Batlimus, Jolinus nomlari bilan Yevropaga qayta tanitdi. Ayni paytda Al-Xorazimiy, Ahmad Farg'oniy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi tafakkur mash'allarini dunyoga berdi. G'arb yana Sharqqa ergashdi. Va bu uzluksizlik qonuniga amal qiluvchi hodisa XV asrlargacha davom etdi [4; 52].

Sharq adabiyotidan ko'plab G'arb ijodkorlari ilhomlangan va o'z asarlarida sharqona g'oyalardan foydalanishgan. Jumladan, uyg'onish davri adabiyotining yirik vakillaridan biri Dante Aligeri, Jovani Bokachcholar fikrimizga misol bo'la oladi. Sharq adabiyotidan ta'sirlangan yana bir buyuk ijodkor nemis adibi Gyotedir, uning dunyoga mashhur «G'arb-u Sharq» devoni sharqona ruh, sharqona g'oyalar, tasavvufiy konsepsiyalar asosida sug'orilgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Mashhur nemis adibi Yohann Volfgang Gyote (1749-1832) shoir, dramaturg va adabiyotshunos, huquqshunos va sharqshunos, tarixchi va faylasuf, rassom va teatrshunos, biologiya va mineralogiya fanlari bo'yicha kashfiyotlar qilgan olim va davlat arbobidir. Uning «Faust», «Yosh Verterning iztiroblari», «G'arb-u Sharq devoni», «Lavrida ifigeniyasi», «Rim elegiyalari», «Torkivator Iasso», «Nabotot evrilishi», «Sehrlil sibirg'a», «Rang haqida ma'lumot» kabi asarlar, shuningdek, uch mingdan ziyod she'rlari dunyo adabiyot ixlosmandlari tomonidan sevib o'qiladi. Manbalarda aytilishicha, Gyotening Veymarda nashr etilgan ilmiy merosi 143 jilddan iborat edi.

Bu asarlar ichida adibning 1814-1815-yillarda yozila boshlagan va ilk marta 1819-yilda, Gyote 70 yoshida adabiyot ahliga ma'lum qilgan «G'arb-u Sharq devoni» asari alohida ahamiyatga ega. Gyote murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar kechayotgan bir davrda yashayotgan edi, G'arbdan davlat tuzumi tanazzulga yuz tutayotgan bir pallada ma'naviy muhitdan qoniqish his qilmagan adib xayolan «Sharqqa hijrat qiladi». Sharq she'riyatining sehridan ilhomlanadi, sharqona obrazlar, motivlar Gyoteni g'oyatda ta'sirlantiradi. Bu ilhom, adabiy ta'sir mahsuli sifatida buyuk asar – «Mag'rib-u Mashriq» devoni yaratildi. Ushbu asar ham G'arb, Sharq badiiy an'analarini o'zida mujassam etgan bo'lib, «Buyuk Gyote qadimgi Yunoniston va Rim ilm-u fani bilan birga, Sharq madaniyati va adabiyoti yutuqlarini ham tashnalik bilan singdirib yuborgan» [4; 55].

Gyote fikricha, Sharq adabiyoti va she'riyati, go'yoki, «Xizr chashmasi». U Sharqning buyuk ijodkorlari Hofiz Sheroziy, Firdavsiy, Sa'diy, Jaloliddin Rumi tafakkurlaridan bahra oladi, undan hamisha musaffollik ufurib turishini ta'kidlaydi. Adib, garchi, Olmoniyada yashab ijod etgan bo'lsa-da, ammo ruhan Sharqqa yaqin. Gyote asarlaridagi mohiyat, hissiyot Sharq ruhiyatiga juda xosligi bilan alohida ajralib turadi. Sharqqa nisbatan ixlosi baland bo'lgan shoirning devonda keltirilgan satrlarini o'qir ekanmiz, uning musulmon olamiga, Sharq dunyosiga yuksak mehr qo'yganligini bilamiz va Sharq tafakkuriga nechog'lik muhabbat bilan qiziqayotganining guvohi bo'lishimiz mumkin. Uning ta'biricha, jahon she'riyatidagi yetti yulduzning barchasi sharqlik shoirlardir. Shu yetti yulduz qatorida Hofiz, Sa'diy, Navoiyni tilga olar ekan: «Men ularning soyasiga ham arzimayman», – degan kamtarona fikrlarni aytib o'tadi.

Gyote ijodiy olami faqat nasroniylik aqidalari va G'arb madaniyati bilan cheklanmagan. Sharq falsafasi, Islom dini, sharqona tafakkur sarchashmalaridan bahramand bo'lib, buni o'zining ma'naviy olamiga chuqur mujassam etgan mutafakkir desak, mubolag'a bo'lmaydi.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Adibning "Mag'rib-u Mashriq devoni" tarjimasini buxorolik shoir, mutasavvuf Sadriiddin Salim Buxoriyga mansub. Tarjima nihoyatda go'zal, mukammal chiqqan, buni quyidagi "Hijrat" deb boshlanuvchi dastlabki bob muqaddimasidan ham bilsak bo'ladi:

Taxtlar qulab ne taajjub,
Xarob Shimol, Mag'rib Janub.
Sharqqa hijrat erur vojib,
Unda ishq-u may-u mutrib,
Hamda xizr suvi bordir,
Boqiy umr senga yordir. [1:27]

Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, Sadriiddin Salim Buxoriy asarni tarjima qilibgina qolmay, devon tahliliga oid qimmatli fikrlarni ham bildirganlar. Xususan, "Sharq va Gyote" maqolalarida shoir tafakkuriga ta'sir qilgan sharq mutafakkirlari, sharqona jummalarning mohiyati ochib berilgan.

Yuqoridagi jumlada keltirilgan hijrat so'zi ramziy ma'noga ega bo'lib, payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning dushmanlardan qochib, Madinaga ko'chishlari bilan bog'liq voqealarga ishora qilingani haqida manbalarda ta'kidlanadi. She'rda o'z muhitidan ko'ngli to'lmagan shoir xayolan Sharqdan najot izlaydi. Adabiyotshunoslarning fikriga ko'ra, "G'arb-u Sharq devoni" Qur'oni karim va Hadisi shariflar, tasavvuf ta'limoti ta'siri hamda Firdavsiy, Anvari, Nizomiy, Sa'diy va Jomiy g'azallari talqinida yaratilgan. Hofizni barcha jumboqlarning kaliti sifatida tasvirlaydi. Asar mundarijasining sharqona nomlanishi ham devonning Sharq ruhiga yaqinligidan dalolat. "Mag'rib-u Mashriq devoni"ning ilk bobi Mug'anniyoma deb nomangan bo'lib, unda turli-tuman she'rlar keltirilgan, hattoki she'rlardagi tashbeh va istioralar ham sharqona nazmni eslatib turadi.

E'tirof etish joizki, ushbu devon tasavvuf g'oyalari bilan yanada mazmundorlik, yanada go'zallik kasb etgan. Ikki bobning "Saodatbaxsh aziyat" she'rida tasvirlangan ushbu satrlar fikrimizga yaqqol dalildir:

Alangaga o'zni tashlab
Sharaf topganda jonlar
Istehzo-la dilni g'ashlab
Kulgay bundan nodonlar
Intiladi – zulmat, shukuh
Dastidan qochib – nurga
Qovushad ilohiy ruh
Bilan to'lib surguga [1: 35]

Ushbu misralarda tasavvuf ta'limotida mavjud bo'lgan nafsni poklab, vahdatga erishish g'oyasi juda jozibador chizgilarda ifodalab beriladi. Ya'ni oshiq kuyib, yonib komillikka yetadi, ishq alangasida yonsa ham, oshiq qalblar bundan aziyat chekmaydi, aksincha, sharaf topadi, nodonlar esa dunyo tashvishlari bilan band bo'lgani tufayli ular kuladilar. Oshiqlar nurga – ilohiylikka intiladi, bu dunyo ular uchun zulmat, ishq shukuhli nur, shu orqali ular ilohiy ruh, ya'ni Ollohga qovushadilar va muddaoga erishadilar. Oshiqning nafsni poklab, ishqda yonib, vahdatga erishishi tasavvufning bosh g'oyalari bilan sanaladi. Hazrat Jaloliddin Rumiyning fikriga ko'ra, oltin ham yondirilib, sof ma'danga aylanadi, inson qalbi ham havoyi nafslardan tozarib, shaffof holga keladi, haqiqiy ishq sohibiga aylanadi.

Ma'lumki, Hofiz Sheroziy tasavvufiy g'oyalar ila sug'orilgan she'riyati bilan jahonda mashhur bo'lgan. Uning Hofiz taxallusini qo'llaganining ham o'ziga xos tarixiy sabablari bo'lib, Gyote ushbu sababni "Hofiznoma" bobida quyidagicha izohlaydi:

Shoir: Ayo, Muhammad Shamsiddin,
Nechun eling Hofiz deb nom
Qo'ymish senga?
Hofiz: Chunki Qur'on
Oyatlarin bildim yoddin

Xotiramda edi mudom
Suralar-u sharif'kalom

Ko'pgina tarixiy manbalarda Hofiz Sheroziyning tarjimai holida, haqiqatan, xalq unga Hofiz deb nom bergani va buning sababi uning Qur'on oyatlarini yod bilgani, g'oyat shirali ovoz bilan sharif kalomni qiroat qilgani bilan bog'liq faktlar keltiriladi. Gyotening Hofizga maxsus bag'ishlangan bobida u haqidagi ma'lumotlarni keltirgani adibning neehog'lik Hofizga qiziqishi va muhabbati kuchligidan dalolat. She'r davomida Gyote o'zini Hofizga qiyoslashi, maslaklari bir ekanligini ta'kidlashi esa uni o'ziga ustoz deb bilganidandir:

Shoir: O'xshash bo'lsak biz, ne ajab,
Zotan bizga o'xshashlik xos
Ayo, Hofiz, shudir sabab.
To'la monand bizning ixlos
Biz muqaddas kitoblarni
To'la yodlab bo'ldik, Hofiz. [1: 45]

Ushbu jumalardan Gyotening nafaqat Sharq she'riyatidan, balki musulmon olamining muqaddas kitobi bo'lmish Qur'oni karim bilan ham yaqindan tanishligini yaqqol anglaymiz. Bir o'rinda Gyote olimlarga Qur'on oyatlariga taqvo qilishga, ishonishga da'vat etadi.

Adib sharqona g'oyalardan tashqari Sharqda mashhur bo'lgan obrazlardan ham unumli foydalangan. Xususan, Majnun, Vomiq va Uzro, Yusuf va Zulayho bilan bog'liq manzaralarning asarda keltirilishi fikrimizga yorqin dalildir. "Vafo timsollari" haqidagi she'rida muallif Vomiq va Uzroni "timsoli ishq hamda vafo" deb ataydi. Sharqda Vomiq va Uzroning pok muhabbatlari xususida ko'plab dostonlar yaratilgan. Ayrim manbalarda "Vomiq va Azro" tarzida keltiriladi. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Ahmad Tabibiylarning qalamiga mansub "Vomiq va Uzro" qissalari diqqatga sazovor. Bundan tashqari Sharq-u G'arbda birdek mashhur Zulayho haqidagi rivoyat ham Gyote qalami ostida o'zgacha sayqallanadi, o'ziga xos talqin qilinadi, asarning "Zulayhonoma" bobida Yusuf obraziga keragicha dahl qilinmasa-da, Zulayho va uning ta'rifi, u bilan bog'liq voqealar Hotam obrazi bilan birgalikda tasvirlanadi. Ammo ta'kidlash joizki, shoir qalamga olgan Zulayho obrazi boshqa ayol timsolidir. Hotam va Zulayho she'ri ishqiy mavzuda bo'lib, ayol Gyoteshunoslar fikriga ko'ra, Marianna ismli ayoldir, aslida Hotam obrazi orqali Sharqda ma'lum va mashhur Yusufni nazarda tutgan, ammo ayrim sabablarga ko'ra Zulayhoning muhabbati sifatida donishmand va saxiy Hotam obrazini tanlagan.

Gyotening jahonda mislsiz shuhrat qozongan asarlaridan biri "Faust"dir. Ushbu asar falsafiy xarakterda bo'lib, uning bosh g'oyasi ezgulik va yovuzlik, inkor va iqror, inson va iblis orasidagi azaliy va abadiy kurashdan iborat. "Faust"da ham muallif sharqona obraz va g'oyalardan, badiiy an'analardan unumli foydalangan. Xususan, asarning "Arshi a'lodagi debocha" qismida Tangri va iblis - Mefistofel orasidagi ahdning mohiyatidan ham muallifning Sharq rivoyatlarini yaxshi bilgani anglashiladi. Mefistofel obrazi ramziy xarakterga ega bo'lib, insonning azaliy dushmani nafs timsolida gavdalanadi. Iblis donishmand tabii Faust e'tiqodiga rahna solish uchun Tangri bilan kelishadi. Bu voqealar islomga oid manbalarda ham keltirilgan. Inson tufayli la'natlangan iblis insonni o'ziga dushman deb bilib, to' qiyomat uni adashtirishga ahd qilgani Islomiy kitoblarda aks etgan. Ushbu voqealar "Faust"da quyidagicha badiiy talqin etiladi:

Tangri: Bilaman, men uchun umri mehnatda
Demakkim, hidoyat bo'lgay sarvari
Nihol ekar bo'lsa bog'bon albatta -
Ko'z oldida bo'lar, guli, samari.

Mefistofel:

Garovga tayyorman, ishonchim komil
Bu qulingni sendan tortib olaman,
Men o'zim uni bir yo'lga solaman
Vakolat ber - menman bu ishga omil. [2:59]

Diniy manbalarda ham ta'kidlanadiki, inson sababli la'natga uchragan iblis so'nggi kunga qadar insonni yo'ldan ozdirishga, uning e'tiqodini sindirishga va'da bergan edi. Ammo Oллоh iymonli bandalarining qalbiga ishonishi, ularga o'zi hamroh bo'lishi asarda ham o'ziga xos badiiy aksini topgan. Va albatta, Faust ham, garchi, insoniy qusurlardan xoli bo'lmasa-da, asar yakunida o'z e'tiqodida sobit turolgan edi. Qalbi buyurgan haqiqat yo'ldan borib, Tangri ishonchini oqlagan edi.

Asarda ilgari surilgan umuminsoniy g'oyalar ichida eng diqqatga sazovori shuki, ota va farzand munosabatlari farzandning otaga nisbatan hamisha itoatda bo'lmoqligidir. Chunki G'arb jamiyatida bunday munosabatlarga chuqur yondashilmaydi. Ammo Sharqda ota va farzand masalasiga jiddiy qaralishini hadislardan, buyuk allomalarning didaktik asarlaridan anglashimiz mumkin. Garchi Faust otasi vabo tarqalganida noto'g'ri muolaja buyurganida ham o'g'il itoatda bo'lib, afsus chekkanida ham: "Otlar maslagi farzandlar uchun har narsadan qutlug' bo'lmog'i kerak", - degan shiorni unutmad. Ushbu jumlar Sharqning buyuk dahosi Alisher Navoiyning: "Otang xatosin savob deb bil", - degan o'g'itlariga g'oyatda uyg'un fikrdir. Bundan tashqari asarda tasavvufiy g'oyalarning aks etganini ko'rishimiz mumkin. Faust bir o'rinda o'zini: "Men Tangrining timsoli", - deb ataydi. Bu fikr aynan tasavvufdagi jamiki narsalar yagona javharning tajalliyaridir, degan g'oyaga mos keladiki, bu misollar orqali asarning Sharq ruhiga juda yaqinligiga guvoh bo'lamiz.

Gyotening ikki buyuk asarida sharqona g'oyalarning aks etishi bilan bog'liq jihatlar G'arb olimlarini ham qiziqtirgan. Nemis olimasi Katarina Mommser o'zining "Gyote va Islom" nomli doktorlik ishida Gyote ijodini juda sinchkovlik bilan kuzatganini, Sharq falsafasi va Islom dinining ta'sirini dalillar orqali tahlil qilganini ko'rishimiz mumkin. Xususan, Gyotening Islom diniga va Muhammad alayhissalomga ayricha munosabatda bo'lganligi ta'kidlanar ekan, shoirning 23 yoshida Muhammad alayhissalomga qasida bitgani haqidagi ma'lumotlar keltiriladi. Mana shu ehtirom va muhabbat mahsuli o'laroq, sharqona ruhda yozilgan "G'arb-u Sharq devoni" va "Faust" asarlari yaratildi. Olmon olimasining ma'lumotlariga qaraganda, "G'arb-u Sharq devoni"ning nashrdan chiqish xabarnomasida muallif quyidagi hayratlanarli jumalarni e'tirof etadi: "Muallif o'zi musulmon bo'lsa kerak, degan shubhalarni rad etish niyatim yo'q" [3; 9].

Bundan tashqari ushbu maqolada Gyotening Islomga bo'lgan munosabati juda ijobiy bo'lganligi xususida g'oyatda qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Ayniqsa, Gyotening do'stlari bilan yozishgan maktublarida Qur'on oyatlarini bilishi, ulardan iqtibos sifatida foydalanganligining guvohi bo'lamiz. Gyote Islom aqidalari, oyatlarini nafaqat asarlarida, balki o'z hayotida ham tatbiq etgan, kamolot sari intilayotgan bir inson edi. Garchi hayotning og'ir zarbalariga uchrasa-da, adib qaddini bukmay, sabr qilganligini uning do'stlari tomonidan yozilgan xotiralardan bilishimiz mumkin.

Darhaqiqat, har ikki asar sidirg'asiga Sharq ruhida yozilgan, unda tasvirlangan obrazlar, ilgari surilgan g'oyalar, motivlar to'raligicha sharqona. Ushbu asarlar har ikkala qutb uchun nihoyatda yuksak ahamiyatga molik bo'lib, Sharq-u G'arb uchun adabiy ko'prik vazifasini o'taydi, dunyo adabiyotlarini bog'lovchi, do'stlik, mehr-oqibat rishtalarini mustahkamlovchi vosita sifatida jahon adabiyotining noyob durdonasi bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR

1. *Гете. Герб-у Шарк девони* - Т. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2010 - 164 б.
2. *Гете. Фауст* - Т. Янги аср авлоди, 2015 - 266 б.
3. *Гете ва Ислои. Катарина Моммсер* - Жаҳон адабиети - Т., 2012 йил 1-сон 10-б.
4. *Комитов И. Тафаккур каргоилари* - Т. Мейнавият, 1999 - 200 б.
5. *Комитов И. Тасаввуф. Биринчи китоб* - Т. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашрияти, 1994 - 158 б.
6. *Сулaimonova Ф. Шарк ва Герб* - Т. Ўзбекистон, 1997 - 180 б.
7. www.jahonadabiyoti.uz
8. www.khushiddavonkuttubxonasi.uz

